

JOWITA GROMYSZ

ORCID: 0000-0003-4125-1685

„DOPÓKI NIE WSPOMINA SIĘ O ODMIEŃCACH, WSZYSCY SĄ SZCZĘŚLIWI”. OBRAZY (NON)KONFORMIZMU W LITERACKICH DYSTOPIACH

ABSTRAKT: W artykule poruszam problem (non)konformizmu pojawiający się w powieściach dystopijnych adresowanych do młodych dorosłych. Takie narracje reprezentują społeczne postrzeganie wizji przyszłości. Ostrzegają nas przed ideami, polityką, która prowadzi do autorytaryzmu, despotyzmu, totalitaryzmu. Edukacyjna wartość literackich dystopii polega na tym, że poprzez literaturę popularną odbiorca poznaje losy jednostek, a w konsekwencji dowiaduje się, jak można się zachować, gdy zapanuje terror, kontrola, strach. Obranie drogi nonkonformizmu oznacza bunt, prowadzi jednak do obalenia dystopii i wprowadzenia nowego (lepszego?) ładu.

SŁOWA KLUCZOWE: dystopia, utopia, literackie dystopie, literatura dla młodzieży, literatura dla młodych dorosłych, konformizm, nonkonformizm, edukacja literacka

WSTĘP

Znawca idei utopii, Bronisław Baczko, twierdzi, że wyobrażenia zbiorowa to miejsce, gdzie znajdują się marzenia społeczne, ugruntowane wiedzą, poparte pamięcią zbiorową, ale i zbiorowymi obawami, lękami. Te ostatnie wyrażają się w myśleniu dystopijnym. Można przyjąć za Gregorym Claeyssem, że centralnym tematem wielu współczesnych dystopii jest despotyzm, a wymyślone światy (kraje czy miasta) różnią się stopniem opresyjności opisanego reżimu. Społeczeństwa dystopijne odznaczają się konformizmem, wyobcowaniem i izolacją zastraszonych jednostek¹.

W dalszej części tekstu, za Claeyssem, literackie dystopie definiuję jako te, które mają na celu przedstawienie społeczeństw przyszłości, w których znaczna większość ludzi cierpi zniewolenie i ucisk². Literackie dystopie dla młodzieży, które stanowią przedmiot moich zainteresowań badawczych, mają dodatkowe wyznaczniki definicyjne, które postaram się przedstawić w dalszej części tekstu. Warto jednak już na wstępie zwrócić uwagę na fakt, że wspólną cechą tych dystopii jest budowanie fabuły w oparciu o prawdopodobne, możliwe – bo częściowo znane – scenariusze życia politycznego i społecznego. Wszystkie one odnoszą się do przeszłości, podobnie jak wszystkie wyobrażenia społeczne bazują na zdobytej już wiedzy, pamięci społecznej czy podręcznikowej historii. Literatura dystopijna może stanowić „dziennik koszmarów”, które trapią współczesność, koszmarów wyolbrzymionych, a czasem po prostu tylko dobrze opisanych i osadzanych w (pozornie) fikcyjnym świecie.

Przekaz powieści dystopijnych adresowany do odbiorcy może być taki: „jeśli nic nie zrobisz, to twoja przyszłość może nie być ziszczonym pięknym snem o dorosłości – może być koszmarem”. Dlatego tak ważne wydają mi się kategorie nonkonformizmu i konformizmu – kluczowe do analizy edukacyjnego przekazu, jaki niosą powieści dystopijne dla młodych dorosłych.

¹ G. Claeys, *Dystopia: A Natural History A Study of Modern Despotism, Its Antecedents, and Its Literary Diffractions*, Oxford 2017, s. 291.

² Tamże, s. 292.

W części pierwszej artykułu opowiem o wizjach światów możliwych, czyli o snach i koszmarach społecznych. Stanowią one kontinuum, na którym lokuję zarówno utopie, jak i dystopie. Tym drugim poświęcam sporo uwagi zwłaszcza w kontekście ich literackich reprezentacji adresowanych do młodych czytelników. Kolejną część zajmuje analiza pojęć konformizmu i nonkonformizmu i ich literackich obrazów oraz znaczeń w powieściach dla młodzieży. Osobny fragment tekstu poświęcam nonkonformistom i nonkonformistkom: ich literackim przedstawieniom i funkcji, którą pełnią w dystopii. Na koniec zastanawiam się nad edukacyjnym znaczeniem literackich dystopii, których odbiorcami są młodzi ludzie. W tym kontekście nasuwa się pytanie: czy „kuszenie” młodych postawą nonkonformizmu jest tożsame z uczeniem ich asertywności czy wezwaniem do użycia siły, przemocy? W całym artykule próbuję również odpowiedzieć na pytanie o edukacyjną wartość dystopijnej literatury dla młodzieży: czy może ona pełnić funkcję przestrzegającą przed tym, co może się wydarzyć złego, gdy pewne idee (np. o charakterze unifikującym, totalnym itd.) zostaną wcielone w życie? Jednak odpowiedź na powyższe wymaga szerokich studiów, zatem poniższa próba nie może być w pełni satysfakcjonującą.

WIZJE ŚWIATÓW MOŻLIWYCH W SNACH I KOSZMARACH SPOŁECZNYCH

Ponad sto lat temu ideowy ojciec pozytywizmu Aleksander Świętochowski pisał, że: „utopia jako idealna postać stosunków społecznych jest najpowszechniejszym pierwiastkiem w świecie ducha”³. Historia tego pojęcia pokazuje, że od czasów powstania *Utopii* Tomasza Morusa do dziś stało się ono ważnym, nacechowanym emocjonalnie słowem-kluczem otwierającym drzwi do wyobraźni społecznej, działań artystycznych, myśli społecznej, politycznej, filozoficznej⁴. Piotr Żuk twierdzi nawet, że „hi-

³ A. Świętochowski, *Utopie w rozwoju historycznym*, Warszawa 1910, s. 7.

⁴ Historię pojęcia szeroko opisywali między innymi: K. Mannheim, *Ideologia i utopia*, Lu-

historia myśli społecznej to w dużym stopniu historia utopii – które inspirowały, krytykowały *status quo*, szukały lepszych rozwiązań, ukazują słabości istniejącego porządku”⁵.

Wspomniany już Świętochowski metaforycznie określa utopię mianem snów ludzkich o przyszłości⁶. Jednak w XX wieku próby realizacji niektórych marzeń o idealnym społeczeństwie spowodowały, że sny te zaczęły przybierać formę koszmarów, co zaprowadziło nas do zbiorowego rozczarowania utopią, wzbudziło nasz lęk wobec przyszłości, rozwiało marzenia o lepszym, szczęśliwszym, spokojniejszym życiu dla przyszłych pokoleń.

W ubiegłym stuleciu utopie, jak i inne wielkie narracje przestały być zatem obiektem społecznych marzeń. Kto po okropnościach I i II wojny światowej, doświadczeniach stalinizmu, komunizmu, faszyzmu chciałby czytać i pisać o ludziach żyjących w bezpieczeństwie, ufnych w swoje ideały, czy o wierze w najbardziej sprawiedliwe systemy etyczne?⁷ W latach dziewięćdziesiątych zrozumieliśmy również, że nowe technologie nie zbawiają wszystkich ludzi od chorób, zła, ubóstwa, nie będą stanowiły dobra publicznego, dzielonego powszechnie i sprawiedliwie, ale zaczną generować kolejne nierówności społeczne.

Utopie niepostrzeżenie ustąpiły miejsca dystopiom, jednak nie wyeliminowały ich, dystopie bowiem nie stanowią przeciwieństwa utopii, znajdują się wraz z nimi na wspólnym kontinuum społecznej wyobraźni. Współzależność i przenikalność obu pojęć szeroko opisuje Claey⁸. Badacz stwierdza, że utopie pod pewnymi względami mają w sobie dystopijny pierwiastek czy nawet potencjał (czasem zupełnie niezrealizowany, a czasem ujawniający się wraz z kolejnymi interpretacjami)⁹. Również pol-

blin 1992; B. Baczek, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, Warszawa 1994; J. Szacki, *Pojęcie utopii*, [w:] J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980, s. 30–31.

⁵ P. Żuk, *O korzyściach z utopii w życiu publicznym i naukach społecznych*, [w:] *Spotkania z utopią w XXI wieku*, red. P. Żuk, Warszawa 2008, s. 52.

⁶ A. Świętochowski, *Utopie w rozwoju historycznym*, dz. cyt., s. 8.

⁷ Por. R. Levitas, *The Concept of Utopia*, Berlin 2010, s. 27.

⁸ G. Claey, *Dystopia*, dz. cyt., s. 4–5.

⁹ Tamże.

ski badacz Michał Głazewski pisze o tym, iż dystopia zarówno w sensie słowotwórczym, jak i semantycznym stanowi derywat (wyraz pochodny, a nie antonim) utopii¹⁰.

Poszerzając „oniryczną metaforę” Świętochowskiego, można zatem przyjąć, że dystopie to obszary wyobraźni zbiorowej, generujące społeczne koszmary, których się boimy, niosące nieokreśloną wizję zmiany, prowadzącej do końca znanego nam świata. O ile utopie stanowią optymistyczne wersje naszych marzeń i nadziei na przyszłość, o tyle dystopie tchną pesymizmem i obawą. Pisze o tym Ruth Levinas, dla której dystopia nie tylko reprezentuje fatalizm, ale i strach przed tym, co może przynieść przyszłość w perspektywie teraźniejszej bezradności i bierności, podczas gdy utopia zawiera nadzieję nakierowaną na to, co może się wydarzyć dobrego w przyszłości¹¹.

Pojęcia *utopia* oraz *dystopia* można analizować z dwóch uzupełniających się i nachodzących na siebie perspektyw: literackiej (jako gatunek literacki) i pozaliterackiej (pojęcie używane w dyskursie filozoficznym, politycznym, pedagogicznym, socjologicznym). Wkład literatury pięknej w rozumienie dystopii jest duży i wymaga moim zdaniem pogłębionych badań interdyscyplinarnych. Wyobraźnia zbiorowa to miejsce dla marzeń społecznych¹², co podkreśla Baczek; owe marzenia (czy raczej koszmary) w literackich dystopiach zostały opowiedziane współczesnym, przystępnym dla wszystkich językiem (na poziomie leksykalnym, ale i symbolicznym). Dystopie stały się więc dostępnym, popkulturowym, powszechnie czytany gatunkiem literackim i cieszą się zainteresowaniem młodzieży i dorosłych. Jeszcze większą popularnością cieszą się obecnie osadzone w dystopijnej tematyce filmy, seriale, gry.

Kolejnych argumentów za tym, że literackie dystopie są obrazami zbiorowych wyobrażeń, które właśnie w takiej formie są chętnie przyjmowane przez młodzież i młodych dorosłych, dostarcza przywoływany już historyk Claeys, który pisze, że w przeciwieństwie do narracji histo-

¹⁰ M. Głazewski, *Dystopia. Pedagogiczne konteksty systemów autopojetycznych* Niklasa Luhmanna, Zielona Góra 2010, s. 5.

¹¹ R. Levinas, *The Concept of Utopia*, dz. cyt., s. 191.

¹² B. Baczek, *Wyobrażenia społeczne*, dz. cyt., s. 88.

rycznej dystopie literackie są fikcyjne. Pozwala to autorom niemal płynnie przemieszczać się w czasie, łamać zasady linearnej narracji i zdyscyplinowanego zapisu pamięci. Powieści dystopijne to obrazy różnych możliwych przyszłości, które nie przyniosą ludziom szczęścia, bezpieczeństwa ani wolności. Claeys zwraca uwagę na częsty fabularny ruch wykonywany przez autorów książek – wprowadzenie buntu jednostki. Rewolta taka zazwyczaj uosabia wartości, do których pisarz pragnie przekonać odbiorcę (najczęściej do wartości liberalnych lub humanistycznych)¹³.

Konstruując powieści dystopijne ich autorzy i autorki lokują akcje swoich powieści w określonej przyszłości, odwołują się do znanej odbiorcom struktury społecznej, sięgają po znajome czytelnikom i czytelniczkom rozwiązania na poziomie instytucjonalnym lub technologicznym i przenoszą je w świat fantastyczny¹⁴, nadając im nowych znaczeń, wydobywając zeń to, co najbardziej niepokojące i niechciane. Struktura fabularna powieści dystopijnych jest raczej powtarzalna, schematyczna, jednak książki takie rzadko czyta się z uwagi na walory estetyczne czy artystyczne. Kluczowym aspektem specyfiki gatunku dystopii jest przedstawianie w tekście relacji społecznych. Leszek Pułka, autor hasła antyutopia w *Słowniku Literatury Popularnej*, zauważa, że dystopia „kwestionuje najczęściej totalitarne wizje rozwoju społeczeństwa zagrożonego przez prymitywne ideologie polityczne (faszyzm i komunizm) i przepowiada upadek cywilizacji technicznej”¹⁵. Jednak w dystopiach dla młodych poziomy polityczny i ideologiczny świata przedstawionego nie są istotne – brakuje o nich informacji, tło społeczno-polityczne jest zaledwie zarysowane.

W kontekście literackim Claeys zwraca uwagę na to, że istnieją trzy sposoby interpretacji, w których punkt ciężkości jest położony na innym elemencie procesu komunikacji literackiej (podział ten znany jest zresztą

¹³ G. Claeys, *Dystopia*, dz. cyt., s. 269.

¹⁴ Powieści dystopijne mogą spełniać wyznaczniki gatunkowe science fiction lub fantasy, ale nie należy ich traktować synonimicznie. Szerzej o tych gatunkach z perspektywy teoretycznoliterackiej pisze Marek Pustowarug w książce *Od Tolkiena do Pratchetta. Potencjał rozwojowy fantasy jako konwencji literackiej* (Wrocław 2009).

¹⁵ L. Pułka, *Antyutopia*, [w:] *Słownik literatury popularnej*, red. T. Żabski, Wrocław 2006, s. 17.

powszechnie i odnosi się ogólnie do analizy tekstów literackich). Będzie to więc interpretacja zogniskowana na¹⁶:

1. autorze (intencji nadawcy);
2. percepcji czytelnika (odbiorcy);
3. treści, kontekście historycznym.

Zakreślając własne pole badawcze, zawęziłam je do literatury dystopijnej adresowanej do młodych dorosłych i młodzieży. Uwagę skupiłam głównie na odbiorcy, choć zarówno tekst, kontekst, jak i intencje nadawcze pozostają w obrębie moich zainteresowań. W perspektywie percepcji odbioru literatura dystopijna kierowana do młodych może stanowić ważny materiał badawczy, jak i obszar działań praktycznych dla pedagogów i pedagogów. Obrazuje ona ogólne tendencje tego, co fascynuje młodzież, czego się ona obawia i jakie lęki chce przepracować na literackim „poligonie” dystopii.

Jak zauważa Rafał Włodarczyk:

obrazy światów pozbawionych nadziei na reorientację, światów skrajnych społecznych nierówności, zanieczyszczenia środowiska czy przeludnienia, światów totalnej kontroli, genetycznych retuszy i modyfikacji, przytłoczenia techniką, wygaśnięcia ludzkiej rasy, tak jak antyutopie i utopie mogą pełnić funkcje właściwe literaturze dydaktycznej, służącej przekazywaniu czytelnikom użytecznych prawd, zaleceń, pouczeń, przestróg, modeli życia, ideałów i wzorców do naśladowania¹⁷.

Ponadto podjęcie namysłu nad utopiami i dystopiami prowadzi pedagogów do interesującego eksperymentu myślowego, polegającego na przyjęciu optyki radykalizowanego myślenia o społeczeństwie. Takie myślenie pozwala spojrzeć na wychowanie jako na proces albo uwięziony sukcesem, albo absolutną porażką, a na edukację – jako na projekt przyszłości dla ludzi, który może ucznić ich szczęśliwymi lub unieszczę-

¹⁶ G. Claeys, *Dystopia*, dz. cyt., s. 284.

¹⁷ R. Włodarczyk, *Utopia i edukacja. Studia z filozofii, teorii edukacji i pedagogiki* azylu, Wrocław 2021, s. 39.

śliwić. Zarówno Głazewski, jak i Andrzej Dróżdź zaznaczają, że dystopie opisują „negatywne skutki realizacji projektów społecznych”¹⁸.

Dystopie ukazują to, co dzieje się z ludźmi, którym przyszło żyć w światach, gdzie ideologia i polityka odebrały im wolność i samodzielność. Dla praktyków zajmujących się edukacją dystopie stanowią zatem lekcję krytycznego namysłu, studzą ich marzenia o „zaprojektowaniu” wspaniałego życia wszystkim ludziom, o wychowaniu ich w ściśle określonym porządku ideologicznym. Dystopie uczą pedagogiki i pedagogów sceptycyzmu, pokory i umiarkowania¹⁹. Pozwalają zastanowić się nad tym, czy projekcje dorosłych dotyczące tego, jak młodzi mają żyć i czemu się sprzeciwiać, są ponadpokoleniowe, czy raczej są marzeniami, fantazjami dorosłych rzutowanymi na młodych.

Czy wizje dystopii stają się coraz bardziej realnymi scenariuszami przyszłości? Odpowiedź na powyższe pytanie jest twierdząca, co swoimi analizami potwierdza choćby Rutger Bregman, który pisze, że w zamożnych krajach Zachodu rodzice posiadający dzieci, które niedawno stały się pełnoletnie, nie spodziewają się tego, że ich dzieci będą żyły w lepszych warunkach niż oni²⁰. Wiara w lepszą przyszłość dla dzieci została zrewidowana zarówno przez kryzys demokracji liberalnej, rosnące nierówności społeczne, jak i katastrofę klimatyczną.

Zatem wyobrażenia społeczne w miejsce zdezaktualizowanych marzeń o lepszym bycie zwracają się ku dystopiom jako (coraz bardziej) możliwym scenariuszom przyszłości. Kolejnym etapem tego procesu jest zwrot ku przeszłości. Ona właśnie stanowi rezerwuar idei, które odżywają w dystopijnych światach możliwych. Z hermeneutycznej perspektywy taki stan rzeczy jest uzasadniony, jak twierdzi Frederic Inglis: za pośrednictwem doświadczenia oraz tradycji narracyjnej otrzymujemy możliwość interpretacji rzeczywistości. W dzisiejszych czasach, dowodzi autor, historie, które opowiadamy dzieciom są skuteczną edukacją aksjologiczną; z jednej strony literatura uczy bowiem myślenia

¹⁸ M. Głazewski, *Dystopia albo ontologia zło-bytu*, „Przegląd Pedagogiczny” 2001, nr 1, s. 30.

¹⁹ A. Dróżdź, *Mity i utopie pedagogiczne*, Kraków 2000, s. 7–8.

²⁰ R. Bregman, *Utopia dla realistów. Jak zbudować idealny świat*, Warszawa 2018.

o przyszłości, z drugiej – rozumienia przeszłości²¹. Czytając literaturę, poznajemy opowieść o zaistniałym (w teraźniejszości lub przeszłości) świecie, nawet gdy wydaje się nam, że poznajmy fantastyczny świat z przeszłości.

O zwrocie ku przeszłości jako o podstawowym odniesieniu w myśleniu społecznym pisze Zygmunt Bauman. Socjolog stawia następującą diagnozę:

wahadło nastrojów społecznych wychyliło się w dokładnie przeciwną stronę: od zainwestowania nadziei na poprawę warunków bytowych w niepewną i aż nazbyt wyraźnie wątpliwą przyszłość ku ponowionej inwestycji w ledwie pamiętaną przeszłość, cenioną za domniemaną stabilność, a więc i za wrażliwość, że można jej ufać. Na skutek tak radykalnego zwrotu przyszłość z naturalnej ostoji nadziei i prawowitych oczekiwań zmienia się w przestrzeń koszmaru [podkr. – J. G.]: lęku przed utratą pracy oraz powiązanej z nią pozycji społecznej, lęku przed przejściem domu i pozostałego dorobku życia przez wierzących, lęku przed przymusem pasywnego przyglądania się, jak własne dzieci staczają się ze zbocza dobrostanu i prestiżu oraz jak nasze własne umiejętności, zdobyte i przyswojone w pocie czoła, tracą cokolwiek z tego, co pozostało z ich rynkowej przydatności²².

Obawy rodziców mogą rzutować na sposób patrzenia na świat przez ich dzieci, które obecnie mają zaspokojone wszystkie potrzeby, ale również martwią się o przyszłość z uwagi na możliwe konflikty zbrojne, katastrofę klimatyczną, kryzysy związane z migracją.

Eseista i badacz literatury Maciej Jakubowiak diagnozuje ten stan swoistej nostalgii w następujący sposób:

nasiąkamy opowieściami naszych rodziców i dziadków. Ich lęki stają się naszymi lękami, przynajmniej do momentu, gdy stare wyobrażenia przestają działać i musimy wysilić się na nowe. Choć te nowe nigdy nie są całkiem

²¹ F. Inglis, *Cultural Studies*, Oxford 1993, s. 214.

²² Z. Bauman, *Retrotopia. Jak rządzą nami przeszłość*, Warszawa 2008, s. 15.

nowe – czasem się z nich śmiejemy, czasem próbujemy o nich zapomnieć, ale od czasu do czasu spod nowych obrazów apokalipsy wyłaniają się zamazane kształty minionych końców świata²³.

Przeszłość zbiorowa staje się bardzo ważnym elementem w życiu młodych odbiorców. Jak dalej stwierdza Jakubowiak: „Ostatnie dwadzieścia-trzydzieści lat w sztuce i humanistyce można właściwie uznać za wielki projekt edukacji nostalgicznej”²⁴.

Czy zatem taka „pedagogika tęsknoty za tym, co już było”²⁵, ma jakkolwiek wkład we wzrost popularności dystopii? Odpowiedź na to pytanie wydaje się twierdząca. Z jednej strony twórcy dystopii wymyślone przez siebie społeczeństwa stawiają w obliczu zagrożeń autorytaryzmami, totalną kontrolą, przemocą, eugeniką (traumami XX wieku). Z drugiej – czerpią z rezerwuaru lęków, których dostarcza teraźniejszość. Paradoksalnie „pedagogika tęsknoty” zatem może postulować powrót do wielkich narracji, a dystopie stanowią swego rodzaju „małe” opowieści o wielkich wydarzeniach, rozpisane na głosy całej społeczności, opowiadające w sposób prosty (czy nawet populistyczny) o ideologiach.

Przyszłość jako „przestrzeń koszmaru” nie musi jednak straszyć, może też „uwodzić” młodych, którzy szukają „złych” i „chorych” światów możliwych w literaturze fantastycznej. W bezpiecznej, bo fikcyjnej, przestrzeni tekstu przeżywają to, czego się boją, czego bali się ich poprzednicy, przygotowują się na najgorsze scenariusze, jednocześnie doznając przyjemności, jaką może dawać przeżywanie strachu w kontrolowanych warunkach.

Być może takie rozważania prowadzą do przykrego wniosku, że w epoce hedonizmu, wizualności, indywidualizmu, nowych mediów przewrotną przyjemność niosą ze sobą koszmary – te marzenia à rebours o strachu, który przeżywały przeszłe pokolenia, ale i o tym, który nieuchronnie nadejdzie wraz z kolejnymi kryzysami. Oczekujemy emocji dotyczących walki z koszmarami. Jednak w przypadku literackich dystopii

²³ M. Jakubowiak, *Ostatni ludzie. Wymyślanie końca świata*, Wołowiec 2021.

²⁴ Tamże.

²⁵ Należy pamiętać o różnicowaniu między pojęciami: nostalgii (za tym, co było) i melancholii (za tym, co się nigdy nie wydarzyło).

opis nieidealnych, nieszczęśliwych społeczeństw to jedynie scenografia. Dzięki niej szybko poznajemy świat przedstawiony i zaczynamy przeżywać emocje jednostek. Te zaś są tak istotne (zarówno w literaturze, jak i w życiu), gdyż odpowiadają za relacje społeczne.

Od literatury dla młodzieży i młodych dorosłych oczekujemy, że będzie poligonem dla emocji, że da nam możliwość szybkiego doświadczania wielu doznań. Tezę tę potwierdza fragment recenzji książki Kristen Simmons *Paragraf 5* zamieszczonej na blogu dla młodzieży:

Akcja jest szybka, bohaterowie przez cały czas coś przeżywają, walczą o życie. Jestem zadowolona z tego, że w tej powieści nie występują obszerne opisy. To zdecydowanie plus. Wydarzenia przedstawione w historii są porywające, pozostawiające niedosyt. Muszę stwierdzić, że autorka naprawdę świetnie wymyśliła i dopracowała fabułę²⁶.

Należy dodać, że w recenzowanej książce została przedstawiona dystopia opisująca społeczeństwo żyjące według restrykcyjnego prawa obywatelskiego – np. związki pozamałżeńskie są surowo karane. „Porywające wydarzenia” to nic innego, jak „zmodyfikowane” wydarzenia oparte na historii społecznej.

KONFORMIZM UŚPIONYCH SPOŁECZNOŚCI

Współczesny filozof Frédéric Gros pisze, że w XX wieku

rodzi się nowy koszmar, dostrzeżony i opisany przez autorów dystopii, od Zamiatina po Huxleya i Orwella: masowy konformizm [podkr. – J. G.], który nie bierze się z ucisku jednostek, mechanicznego miażdżenia indywidualności odstających poza średnią, stopniowego rozpusz-

²⁶ Wypowiedź Klaudii – jednej z czytelniczek – zamieszczona na stronie „Czytamy i Gadamy. Blog o książkach dla młodzieży”: <https://czytamyigadamy.wordpress.com/tag/dystopia/>, dostęp: 20.03.2022.

czania różnic w dominującej przeciętności. Nie, ten rodzaj konformizmu to rezultat wytwarzania jednorodności: wytwarzania ludzkich zachowań, tak jak wytwarza się jednolite dobra konsumpcyjne, wytwarzania schematów reakcji, tak jak programuje się maszyny, wytwarzania zuniformizowanych jednostek, tak jak wytwarza się towary. Ale czy wskazując na tę przerażającą produkcję jednorodności, nie wskazujemy przede wszystkim na totalitarne utopie? Wcielanie do partii, warunkowanie ideologiczne – to praktyki charakterystyczne dla antydemokratycznych systemów totalitarnych²⁷.

Postawa konformistyczna wpisana jest w życie społeczne i gwarantuje sprawne funkcjonowanie wszelkich instytucji. Konformizmu uczymy się podczas procesu socjalizacji. Przykładowo: bunt dwu-trzylatka wynikający z zachwyty nad odkryciem własnej autonomii i zdolności do zaprzeczania mija, bo instytucje wymagają od dziecka posłuszeństwa, dostosowania się do innych. Jak dowodzi Gros, konformizm istniał od zawsze, a

współczesny konformizm – społeczeństw masowej produkcji i właściwych im norm zachowania – nie powinien przesłaniać nam starszego konformizmu zwyczajów, tradycji i obrzędów. [...] W konformizmie tradycji zachowujemy się tak, jak wymaga tego zwyczaj, przestrzegamy utrwalonych reguł²⁸.

Ten rodzaj konformizmu może mieć nawet pozytywne konotacje. Jego przejawy dostrzegamy często w praktyce edukacyjnej, w działaniach wychowawczych. Jednak w literackich dystopiach konformizm przybiera jeszcze inne oblicze – biernego podporządkowania się władzy w zamian za konkretne korzyści.

Konformizm to jedno z istotniejszych słów-kluczy charakteryzujących społeczeństwa dystopijne. Dzieje się tak z kilku powodów. Po pierwsze, społeczeństwo konformistyczne (z uwagi na jego masowość) łatwo jest scharakteryzować, opisać. Po drugie, stanowi ono bardzo dobre tło dla

²⁷ F. Gros, *Nieposłuszeństwo*, Warszawa 2019.

²⁸ Tamże.

nonkonformistów. Po trzecie, jeśli buntownik ma okazać się bohaterem (a to jest jeden z celów fabuł literackich dystopii), musi mieć dla kogo walczyć i kogo zmieniać (najlepiej, jeśli są to rzesze uciśnionych).

Opisywane w książkach dla młodzieży społeczeństwa dystopijne charakteryzują się swego rodzaju plastycznością – są one uległe, przy czym ich posłuszeństwo bierze się częściej z pasywności niż z gorliwości. Naśladownictwo, wychowanie w posłuszeństwie do postępowania tożsamego z tym, co robią inni – to są podstawy konformizmu społeczeństw z dystopii. Zamiast buntować się, walczyć o szczęście, ludzie pozbawieni są woli walki, nie projektują lepszego życia dla swoich dzieci, biernie godzą się z rzeczywistością, wierząc w słuszność decyzji podejmowanych przez władzę, żyją w permanentnym strachu, izolacji i obawie przed sobą nawzajem. Mechanizm, jaki powszechnie stosują autorzy i autorki dystopii w konstruowaniu narracji, opiera się na wizji konformistycznego społeczeństwa zastraszanego przez rządzących, którzy „szachują” swoich rządzonych, utrwalając w ich pamięci obrazy minionych wojen, kataklizmów czy katastrof. W związku z tym konformizm w społeczeństwach dystopijnych wynika ze swoistej „umowy” między władzą a społecznością: w zamian za bezpieczeństwo ludzie muszą podporządkować się licznym restrykcjom oraz narzucanym prawom.

Fabularna matryca tworząca obraz dystopijnego społeczeństwa konformistycznego jest bardzo czytelna: odbiorca czytający powieść dowiaduje się (dzięki retrospekcji), że na obszarze obecnej dystopii doszło do: konfliktu/wojny/katastrofy. W ramach zażegnania tychże i uratowania ludzi władza doprowadza do zakończenia kryzysu. Na skutek tego dochodzi do gruntownych przemian społecznych, zostaje również zawarta quasi-umowa między „wybawcą” a społeczeństwem („wybawionymi”). Umowa ta nie ma charakteru konsensualnego, ponieważ doszło do jej zawarcia przez nierównoprawne strony: uciskane, straumatyzowane masy i stosującą przemoc grupę – przyszłych rządzących. Ustalenia te obejmują (często pozorne) korzyści dla społeczności, ale i obowiązki, ograniczenia, ucisk, kontrolę, na które ludzie muszą się zgodzić. Ów ciąg zdarzeń powoduje, że zachowania konformistyczne są łatwe do wychwycenia dla odbiorców.

Poniżej w tabeli przedstawiam przykładowe zachowania konformistyczne społeczeństw dystopijnych, które są wynikiem „umowy” i wynikających z niej korzyści oraz obowiązków/ograniczeń.

Autor/autorka Tytuł	Korzyści wynikające z umowy między władzą a społecznością	Obowiązki/ ograniczenia wynikające z umowy	Przykładowe zachowania konformistyczne społeczeństwa
Neal Shusterman, <i>Podzieleni</i> , Słupsk 2016.	Pokój – zakończenie krwawej „Wojny Moralnej”; zdrowie i życie dla osób potrzebujących przeszczepów	Przyjęcie „Karty Życia” w której obowiązuje: możliwość „aborcji z mocą wsteczną” czyli „podzielnie” nastolatków między 13. a 18. rokiem życia w celu pozyskania od nich organów do przeszczepów.	Powszechna zgod- na na zarządzanie życiem nastolatków, którzy staną się „bankiem organów” dla rządzącej elity.
Lowry Lois <i>Dawca</i> , Kraków 2014.	Spokój, szczęście, dobrobyt	Brak pamięci zbi- orowej, wspomnień; ograniczone doznania sensoryczne; brak odczuwania bólů; niezdolność do kłamania; rezygnacja z życia prywatnego.	Dostosowywanie się do odgórnych wy- mogów regulujących każdy aspekt życia społeczności; powsze- czne przyjmowanie antykoncepcji; karne wychowywanie dzieci przydzielanych przez władzę; wykonywanie zawodu, który został wybrany dla danego obywatela; temat umierania starszych w zamkniętych do- mach starców jest traktowany jako tabu.
Kristen Simmons, <i>Paragraf 5</i> , Wrocław 2015.	Pokój – zakończenie wojny, przyjęcie „Ustawy Naprawczej” gwarantującej pomoc materialną i rzeczową dla powojennych ocalańców	Przyjęcie restrykcyj- nego prawa obycza- jowego i narzuconej religii.	Życie według pra- wa obyczajowego; okazywanie prze- jawów religijności, donoszenie na ludzi postępujących „nie- obyczajnie”; akcep- tacja funkcjonowania Straży Obyczajowej, Czerwonych Stref, godziny policyjnej.

Neal Shusterman, <i>Kosiarze</i> , Poznań 2017.	Pokój po zamieszkach związanych z uzyskaniem nieśmiertelności; świat jest zarządzany przez wrażliwą, racjonalną, świadomą, sprawiedliwą, sztuczną inteligencję zwaną Thunderheadem	Pełna współpraca z Thunderheadem, który kontroluje i zarządza światem; zgoda na działalność cechu Kosiarzy – grupę, która będzie odbierała poszczególnym (nieśmiertelnym już z biologicznych powodów) ludziom życie (rozwiązanie problemu przeludnienia); niemożność odebrania sobie życia.	Zgoda na pełną kontrolę sprawowaną przez sztuczną inteligencję; akceptowanie wyroków Kosiarzy – zgoda na śmierć, którą przeprowadzi dany Kosiarz; próby przypodobania się im w celu uzyskania immunitetu.
Gemma Malley, <i>Deklaracja</i> , Warszawa 2013.	Nieśmiertelność, zahamowanie degradacji środowiska naturalnego	Podpisanie deklaracji (życie za życie), zmuszającej ludzi do nieposiadania dzieci lub oddania własnego życia w zamian za życie własnego dziecka; ograniczenie działań konsumenckich sprzyjających degradacji środowiska.	Akceptacja podziału na Legalnych Ludzi i Nadmiary, które z uwagi na to, że ich rodzice nie oddali za nie życia są wychowane do bycia bezpłatnymi służącymi/niewolnikami bogatych osób.
Susanne Collins, <i>Igrzyska śmierci</i> , Poznań 2009.	Pokój, ustanie działań wojennych	Podział na izolowane dystrykty, zgoda na wyzysk, pracę niewolniczą, głód; konieczność oddawania dzieci na potrzeby krwawego showu telewizyjnego: „Głodowe Igrzyska”.	Akceptacja życia w trudnych, głodowych warunkach; zgoda na odbywające się w telewizji zawody, w których dzieci miały się wzajemnie zabijać.
Samantha Shannon, <i>Czas Żniw</i> , Kraków, 2013.	Bezpieczeństwo, zdrowie, ochrona przed Innym	Możliwość inwigilowania obywateli; obowiązek donosicielstwa; powszechna wiara w scjentyzm; eliminowanie Innych (jasnowidzów); Poddanie się władzy Rafaelitów – istot z innego wymiaru.	Przyzwolenie na zabijanie ludzi wykazujących paranormalne, magiczne talenty; lęk przed rebeliami.

Chęć uzyskania pokoju, dobrobytu może skusić dorosłych do bycia biernymi, do życia bez większości znanych nam dziś swobód i wolności, do posłusznego opowiadania się za tymi, którzy są silniejsi.

W dystopiiach edukacja młodzieży musi być właściwa ideologicznie, musi wzmacniać w dzieciach postawy konformistyczne. Przez taki proces przechodzi wielu głównych bohaterów; początkowo są oni ukazani jako przykładni członkowie społeczności, sformatowani przez system edukacji. I tak: bohaterka *Delirium* cieszy się, że za kilka miesięcy zostanie zbawienny, cudowny zastrzyk z lekarstwem, które uchroni ją przed chorobą, jaką jest miłość:

Po zabiegu będę na zawsze bezpieczna i szczęśliwa. [...] Gdy będę już mieć zabieg za sobą, zostanę sparowana z chłopakiem, którego wybierze dla mnie komisja ewaluacyjna, a za kilka lat się pobierzemy²⁹.

To siedemnastoletnia Lena, która zna wszystkie zasady i ich przestrzega. Społeczność dystopijna zapewnia jej poczucie bezpieczeństwa, a władza daje cudowny lek na niebezpieczną chorobę; „Musimy stale czuwać, by nie dopadła nas choroba. Zdrowie całego narodu, naszych rodzin i naszych umysłów zależy od naszej nieustannej czujności”³⁰.

Z kolei marzeniem Anny, bohaterki *Deklaracji*, jest być idealnym „nadmianem”, przysłużyć się komuś, u kogo będzie służyła, spłacając tym samym dług, jaki zaciągnęli jej rodzice, wydając córkę na świat i nie oddając za nią własnego życia (wbrew ustanowionej deklaracji i regule: życie za życie). Podobnie Kira (*Kosiarze*), Katniss (*Igrzyska Śmierci*), Ember (*Paragraf 5*) są zaadaptowane do życia w swoich dystopiiach. Lev (*Podzieleni*) cieszy się na podzielenie (czyli własną śmierć), ponieważ pochodzi z wierzącej rodziny, dobrowolnie składającej w ofierze jedno z dzieci.

Kto może się odważyć na przerwanie koszmaru dystopii? Rzecz jasna nastolatek lub nastolatka – z natury (etapu rozwoju) młodzi buntownicy i nonkonformiści, posiadający wiele nadziei i wiary, poddający

²⁹ L. Olivier, *Delirium*, Kraków 2012.

³⁰ Tamże.

się czarowi marzeń, emocji i uczuć, walczący o wyznawane wartości, przekonania.

Centralnym punktem powieści staje się zatem wydarzenie, które „wyrывa” nastolatka z domu, szkoły i rzuca w wir rewolucji. Odbiorca może obserwować wewnętrzną przemianę bohatera/bohaterki. Dzieje się tak choćby w przypadku Ember (*Paragraf 5*), która wkracza na drogę sprzeczną z oczekiwaniami władzy:

Przecież jestem osobą, która zawsze wszystko trzyma w ryzach, a nie kimś, kto wiecznie prosi się o kłopoty. Przyłączenie się do ruchu oporu byłoby szalone. Nieodpowiedzialne. Zresztą teraz i tak nie miało znaczenia – teraz musiałam odnaleźć mamę³¹.

Dopiero po pewnym czasie bohaterowie uświadamiają sobie, że nie godzą się na działania władzy (zwykle dzieje się to na skutek krzywdy wyrządzonej nastolatкови przez przedstawicieli legitymizujących działania dystopijnego państwa). Tacy bohaterowie porzucają strefę własnego bezpieczeństwa, spokoju na rzecz ratowania siebie, rodziny, przyjaciół, aż wreszcie świata. Wydaje się, że są tacy, jak młodzi czytelnicy – zwyczajni, odpowiedzialni, mający problemy, przeżywający pierwsze miłości, rozstania. Tacy bohaterowie stają się właśnie nonkonformistami.

NONKONFORMIŚCI – PRZEBUDZENI MARZYCIELE

Nonkonformizm powszechnie, jak podaje *Słownika Języka Polskiego*, rozumiany jest jako „sprzeciw wobec bezkrytycznemu uleganiu normom panującym w danej grupie społecznej, niezgadzanie się z panującymi zwyczajami, poglądami, zasadami, z powszechną opinią itp.”³². Taka definicja może spodobać się osobom młodym, które zgodnie z prawidłami

³¹ K. Simmons, *Paragraf 5*, Wrocław 2015.

³² Hasło: *Nonkonformizm*, [w:] *Uniwersalny słownik języka polskiego*, tom 3, red. S. Dubisz, Warszawa 2006, s. 1016.

rozwoju społecznego, moralnego buntują się przeciw normom, nakazom, chcą być indywidualistami. Nonkonformizm może przejawiać się w konflikcie pokoleń, gdy zderzają się ze sobą świat rodziców i młodych ludzi. Dotyka on następujących sfer: postaw wobec problemów społecznych i politycznych, systemu wartości, światopoglądu, stylu życia, tożsamości³³. Młodzi ludzie renegocjują z dorosłymi kwestie autorytetu, często przejawy konformizmu uznają za przejaw bycia dziecinny, nie dość dorosłym, by się sprzeciwić starszym³⁴.

Taki rodzaj młodzieżowego nonkonformizmu jest powszechny w dystopiach, jednak posiada on często również swoje pogłębione socjologiczne i psychologiczne znaczenie. Dla socjologa Piotra Sztompki nonkonformizm to „dewiacja demonstrowana publicznie w proteście przeciwko obowiązującym normom czy wartościom”³⁵. Właśnie ów aspekt społeczny, publiczny jest istotny w kontekście dystopii. Nonkonformizm nie ogranicza się bowiem do wewnętrznej niezgody, buntu przeciw najbliższemu, rzeczywistości, wypływa najczęściej od jednostki (rzadziej od grup), ale nakierowany jest na instytucje społeczne. Z kolei przez konformistów uznany może być za niszczący i zagrażających ich społecznemu światu.

Nonkonformizm w ujęciu psychologicznym omawiany jest często w kontekście struktury osobowości. Ryszarda Ewa Bernacka wyodrębniła dwa jego aspekty:

Pierwszy – zbliżony do samosterowności – wyraża się w tendencji do samodzielności myślenia, oceniania i działania na bazie autonomicznego systemu wartości oraz gotowości do ich wyrażania i obrony. Drugi to tendencja „niezależności społecznej”, wyrażającej się w oparciu bądź przeciwstawieniu się społecznym naciskom oraz w braku uwrażliwienia na normy społeczne, ale bez nastawienia na ich przesadne łamanie³⁶.

³³ M. Czerwińska-Jasiewicz, *Psychologia rozwoju młodzieży w kontekście ludzkiego życia*, Warszawa 2013, s. 129.

³⁴ Tamże, s. 194–195.

³⁵ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012, s. 344.

³⁶ R. E. Bernacka, *Emocjonalne predyktory nonkonformizmu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2018, nr 4, s. 180.

To właśnie aspekt psychologiczny nonkonformizmu odpowiada na kluczowe pytanie: kto zostaje nonkonformistą?

Do tej pory z powyżej przytoczonych definicji wynika, że nonkonformista jest to osoba samodzielnie, krytycznie myśląca, która nie przeszła do końca pomyślnie socjalizacji, posiadająca indywidualny system wartości, autonomiczny wobec społecznego świata wartości. Jest ona przekonana do swoich racji i w imię interesów własnych i innych ludzi chce ich bronić, łamiąc niektóre normy społeczne czy tradycję. W literackich dystopiach nonkonformista lub nonkoformistka ma wysoką inteligencję emocjonalną i wie, że własny bunt, nieposłuszeństwo należy rozgrywać w sytuacjach angażujących emocje społeczne. Oto wyznanie młodej Leny (*Delirium*):

Powiem wam coś. Nie jestem nikim wyjątkowym. Jestem zwyczajną dziewczyną. Mam niecałe metr sześćdziesiąt wzrostu i jestem przeciętna pod każdym względem. Ale znam pewien sekret. Możecie zbudować mury aż do nieba, a mnie i tak uda się nad nimi przefrunąć. Możecie mnie przygwoździć do ziemi tysiącami karabinów, a i tak stawię opór. I jest nas tutaj wielu, więcej, niż wam się wydaje. Ludzi, którzy nie pozwolili sobie odebrać wiary. Ludzi, którzy odmówili zejścia na ziemię. Ludzi, którzy kochają w świecie bez murów, kochają aż po nienawiść, aż po bunt, wbrew nadziei i bez lęku. Kocham cię. Pamiętaj. Tego nam nie odbiorą³⁷.

Bunt młodej nonkonformistki wychodzi z pobudek osobistych: chce żyć, kochać, być w związku, jednak odkrywa, że jej problem wynika z wadliwie funkcjonującego społeczeństwa. Taki bohater/taka bohaterka nie używa wielkich słów, by wyjaśnić, co w jego/jej państwie wydaje mu/jej się irracjonalne, przestarzałe, absurdalne. Buntuje się, wyrzeka się wygody materialnej i moralnej – doznaje przemocy, traci bezpieczne schronienie, rodziców, przyjaciół, ukrywa się i jest szukany/szukana przez służby państwowe.

³⁷ L. Olivier, *Delirium*, dz. cyt.

Pod wpływem emocji, uczuć główna postać literacka dystopii staje się niebezpieczna dla trwałości narzuconych reguł, autonomiczna, a jej pewność własnych racji jest niezachwiana. Przykładowo: bohaterka *Igrzysk śmierci* przeciwstawia się władzy, wyzyskowi, nierównościom społecznym, organizowaniu głodowych igrzysk. Początkowo jednak jej bunt podyktowany jest chęcią chronienia własnej rodziny. W *Dawcy* Jonasz, odbiorca wspomnień, decyduje się na ucieczkę z niemowlęciem, które ma zostać uśmiercone za nieprzepisowe zachowanie (płacz w nocy). Chłopiec sprzeciwia się władzy, autorytaryzmowi, brutalnemu ujednolicaniu ludzi, pełnej kontroli społecznej. Jego bunt dezorganizuje zarówno życie jego rodziny, jak i całego miasteczka.

W literackich dystopii odbiorcy znudzeni konformistycznym, biernym społeczeństwem, które funkcjonuje zastraszone w zagrożonym katastrofami świecie, chętnie identyfikują się z odważnymi nonkonformistami, nawet wtedy, gdy bycie buntownikiem w rzeczywistości byłoby dla nich koszmarną wizją. Dla młodych pozytywistyczna praca u podstaw jest mniej fascynująca niżeli zryw romantyczny. To właśnie epoka Mickiewicza i Słowackiego, Hegla i Schellinga skonstruowała i rozpowszechniła mit buntownika-indywidualisty, nonkonformisty, sięgającego w młodym wieku po oręż, by walczyć za wielką sprawę i za nią też umierać. Walka zbrojna stała się sposobem na okazanie męstwa, bohaterstwa, odpowiedzialności.

Pytanie o rolę, jaką mają spełniać w realnym, „nieliterackim” świecie nonkonformiści, jest złożone. Odnosi się ono bowiem do zagadnienia dotyczącego bohaterstwa dzieci i nastolatków opisywanego, nazywanego i docenianego przez dorosłych. Dość wymienić dyskusje wokół *Orląt Lwowskich* czy nieletnich powstańców warszawskich. Historia pełna jest opowieści o młodych buntownikach, bohaterach (rzadziej bohaterkach) powstań, którzy, mając kilkanaście lat, dokonywali czynów heroicznych i tracili życie. Podziw dorosłych jest tym większy, im bardziej czyn bohatera młodego człowieka wynika z pobudek altruistycznych czy podyktowany jest dobrem wspólnym, interesem grupy.

Nonkonformistyczni bohaterowie dystopii – to dzieci i młodzież, którzy zachęcają innych do przemocy i sami w niej uczestniczą. Młodzi boha-

terowie dystopii wszczynają bunt i sami przystępują do rebelii: wstępują do armii, jak Katniss z *Igrzysk Śmierci*, a organizacje militarne stają się dla nich rodziną, jak dla Conora z książki *Podzieleni*, który trafia do oddziału Admirala, bojówki składającej się z nastolatków, którzy uciekli przed „podzieleniem” – śmiercią przez oddanie swoich narządów do donacji.

Literatura jest taką przestrzenią, w której odbiorcy mogą przeżywać życia wielu osób, w sposób zapośredniczony przez narrację literacką doświadczać ich emocji, ale również poznać mechanizmy przemocy (stąd popularność kryminałów, literatury wojennej, reportaży). Co więcej: literatura jest medium kulturowym instytucjonalnie uprzywilejowanym – stanowi ona podstawę edukacji. Obowiązek lekturowy zakłada, że pewne pozycje literackie, a wraz z nimi poszczególne sceny, w tym przemocy, zostaną przyswojone przez wszystkich młodych ludzi. Istnieją badania, które pokazują, że część lektur szkolnych rozpisanych programem nauczania na poszczególne klasy „nie przeszłyby” testu kwalifikującego gry komputerowe do odpowiednich kategorii wiekowych³⁸. Skąd zatem przekonanie, że literatura (na którą składa się przecież nie tylko fikcja, ale również literatura faktu) stanowi bezpieczną przestrzeń? Być może decyduje o tym fakt, że literatura – w przeciwieństwie np. do filmu – bazuje na opisie, a nie obrazie, który może wywołać gwałtowniejsze reakcje u widzów niż narracja u czytelników.

Literatura jest medium bardziej wymagającym – tu więcej zależy od kompetencji, wyobraźni odbiorcy. Warto jednak pamiętać, że teza o literaturze jako o w pełni bezpiecznej przestrzeni może być (przynajmniej częściowo) błędna. Fikcyjne środowisko tekstu literackiego, gdzie młodzi bohaterowie nonkonformiści stają się superbohaterami, nie zawsze powoduje, że przemoc, walka, wojna przestają mieć realny, rzeczywisty

³⁸ Są to badania Michała Mochockiego, który poddał analizie kanon lektur, stosując narzędzie do oceny gier komputerowych – Pan-European Game Information (PEGI), pozwalające zaklasyfikować grę dla odpowiedniej grupy wiekowej. Autor tak opisuje swoje badania: „Celem tej pracy było sprawdzenie, czy funkcjonujące w Polsce ograniczenia dostępu dzieci i młodzieży do potencjalnie szkodliwych (»dorosłych«) treści są jednakowe w przypadku książek i gier komputerowych”. Z badań wynika, że sceny przemocy w lekturach są nieadekwatne do wieku odbiorców (biorąc pod uwagę kryteria PEGI), zob. M. Mochocki, *Lektury szkolne w ratingu PEGI*, „Homo Ludens” 2010, nr 1, s. 131–134.

wymiar. Obrazy literackich buntowników to swoiste „kuszenie” nastolatków do zmiany rzeczywistości, do krytyki ładu społecznego i politycznego, do stania się asertywnymi. Ale czy tylko? Czy to „kuszenie” nie obejmuje zachęty do bezwzględności, do przemocy?

ZAKOŃCZENIE

Literackie dystopie adresowane do młodzieży i młodych dorosłych stanowią przedmiot moich zainteresowań. Książki te przybierają formę powieści z wartką akcją, dobrze zarysowanymi nastoletnimi bohaterami-buntownikami lub bohaterkami-buntowniczkami. Są przestrzeniami przeżywania silnych emocji przez odbiorców.

Za klucz do analizy literackich dystopii obrałam pojęcia konformizm i nonkonformizm. Konformizm społeczeństw dystopijnych ujawnia się jako wynik omówionej powyżej quasi-umowy: w zamian za bezpieczeństwo, uwolnienie od konfliktu, wojny despotyczna władza siłą narzuca ludziom ograniczenia (wolności, prywatności) i stosuje wobec nich różnego rodzaju formy kontroli. Wówczas jednak pojawia się bohaterka lub bohater, którzy ze zwykłych nastolatków przemieniają się w wojowników, rebeliantów, buntowników. Chcą zmienić świat, chcą wyzwolić się spod ucisku, niczym superbohaterowie walczą za całą społeczność.

W powieściach dystopijnych przedstawianie młodym odbiorcom postawy nonkonformistycznej jako interesującego sposobu dochodzenia własnych racji jest zabiegiem często stosowanym. Bunt i sprzeciw wobec rzeczywistości są cechami charakterystycznymi dla literackich nastoletnich bohaterów i bohaterek, którzy odkrywają mechanizmy rządzące ich światem. Tak zarysowane postacie ze świata powieści dzięki własnej determinacji są w stanie zburzyć fasady dystopii, jednocześnie budząc całą swoją społeczność z konformistycznego uśpienia. Trudno jednoznacznie orzec, czy taka konstrukcja fabuły ma zachęcić młodych odbiorców do postrzegania literackich nonkonformistów jako idoli, wzorów osobowych do naśladowania, czy raczej taki sprawdzony schemat powieściowy ma gwarantować dobrą sprzedaż książki, a w późniejszym czasie jej możliwą ekranizację. Jeśli młody obiorca zacznie się wzorować na literackiej

nonkonformistce czy nonkonformiście, może nauczyć się od nich krytycznego namysłu nad funkcjonowaniem społeczeństwa, może stać się bardziej asertywny w realnym życiu, ale również może wyobrazić sobie, że tak jak jego ulubieni bohaterowie, dzięki przemocy i walce, będzie mógł przeforsować swoje racje.

Podsumowując dotychczasowe rozważania, raz jeszcze przywołam tezę Baczkii, że zbiorowa wyobraźnia to przestrzeń dla społecznych marzeń, które znajdują swe odzwierciedlenie w utopiach i dystopiach. Zarówno te pierwsze, jak i drugie ułożone są na kontinuum społecznych wyobrażeń światów możliwych, a postawienie granicy między jednym a drugim nie jest możliwe. W tym kontinuum dostrzegamy, że marzenia, czy też sny o lepszej przyszłości mogą przybierać formę koszmarów. Jednak wszystkie sny mają swe zakotwiczenie w rzeczywistości: przeszłej i teraźniejszej.

Edukacyjna rola powieści dystopijnych jest znacząca – uświadamia młodym (poprzez rozrywkę, zabawę), jakiego rodzaju zło może nas spotkać oraz pokazuje dwie z wielu możliwych postaw, jakie w takich sytuacjach można przyjmować – konformizm albo nonkonformizm.

BIBLIOGRAFIA

- Baczko B., *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, przekł. M. Kowalska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Bauman Z., *Retrotopia. Jak rządzi nami przeszłość*, przekł. K. Lebek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Bernacka R. E., *Emocjonalne predyktory nonkonformizmu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2018, nr 4.
- Bregman R., *Utopia dla realistów. Jak zbudować idealny świat*, przekł. S. Paruszewski, Czarna Owca, Warszawa 2018.
- Claeys G., *Dystopia: A Natural History A Study of Modern Despotism, Its Antecedents, and Its Literary Diffractions*, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Czerwińska-Jasiewicz M., *Psychologia rozwoju młodzieży w kontekście ludzkiego życia*, Difin, Warszawa 2013.

- Dróżdż A., *Mity i utopie pedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.
- Głazewski M., *Dystopia albo ontologia zło-bytu*, „Przegląd Pedagogiczny” 2001, nr 1.
- Głazewski M., *Dystopia. Pedagogiczne konteksty systemów autopojetycznych Niklasa Luhmanna*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2010.
- Gros F., *Nieposłuszeństwo*, przekł. E. Kaniowska, Czarna Owca, Warszawa 2019.
- Inglis F., *Cultural Studies*, Blackwell, Oxford 1993.
- Jakubowiak M., *Ostatni ludzie. Wymyślanie końca świata*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021.
- Levitas R., *The Concept of Utopia*, Peter Lang, Berlin 2010.
- Mannheim K., *Ideologia i utopia*, przekł. J. Miziński, Test, Lublin 1992.
- Mochocki M., *Lektury szkolne w ratingu PEGI*, „Homo Ludens” 2010, nr 1.
- Pustowarug M., *Od Tolkiena do Pratchetta. Potencjał rozwojowy fantasy jako konwencji literackiej*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2009.
- Słownik literatury popularnej*, red. T. Żabski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.
- Spotkania z utopią w XXI wieku*, red. P. Żuk, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Świętochowski A., *Utopie w rozwoju historycznym*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1910.
- Szacki J., *Spotkania z utopią*, Iskry, Warszawa 1980.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków 2012.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, tom 3, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Włodarczyk R., *Utopia i edukacja. Studia z filozofii, teorii edukacji i pedagogiki azylu*, Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2021.

LITERACKIE DYSTOPIE DLA MŁODZIEŻY PODDANE ANALIZIE W ARTYKULE

- Collins S., *Igrzyska śmierci*, przekł. M. Hesko-Kołodzińska, Media Rodzina, Poznań 2009, ebook.
- Lois L., *Dawca*, przekł. P. Szymczak, Galeria Książki, Kraków 2014, ebook.
- Malley G., *Deklaracja*, przekł. T. Konatowski, Wilga, Warszawa 2013, ebook.
- Olivier L., *Delirium*, przekł. M. Bukowska, Otwarte, Kraków 2012, ebook.

- Shannon S., *Czas Żniw*, przekł. R. Kołek, SQN, Kraków 2013, ebook.
- Shusterman N., *Kosiarze*, przekł. K. A. Dyrek, Filia, Poznań 2017, ebook.
- Shusterman N., *Podzieleni*, przekł. Ł. Dunajski, Papierowy Księżyc, Słupsk 2016, ebook.
- Simmons K., *Paragraf 5*, przekł. D. Olejnik, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2015, ebook.

“AS LONG AS MISFITS ARE NOT MENTIONED, EVERYONE IS HAPPY.”
IMAGES OF (NON)CONFORMISM IN LITERARY DYSTOPIAS

ABSTRACT: In the article I am writing about young adult dystopias. Such narratives represent social perceptions of visions of the future. Possible worlds that have taken the form of a dystopia are based on knowledge of the past. They warn us against ideas, policies that lead to authoritarianism, despotism, totalitarianism. The educational value of dystopia lies in the fact that through popular literature it shows the fate of individuals as well as tells what can happen to them when terror, control, fear reigns. I analyze texts and use two terms: conformism and nonconformity. These attitudes are always present in literary dystopias. They are opposed to each other so that the young know what (together with the protagonist) to choose.

KEYWORDS: dystopia, utopia, young adult dystopias, children's and youth's literature, conformism, nonconformism, literary education